

SJEVERNODALMATINSKI NACRT ETNOLOGIJE RATA

JADRAN KALE
Muzej Grada Šibenika
Odjel za etnologiju i antropologiju
Sveučilišta u Zadru
jadran.kale@gmail.com

UDK 355.01
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno/Received: 5.04.2016.
Prihvaćeno/Accepted: 11.04.2016.

Tekst izlaže antropološki, etnološki i etnografski interes za rat, problematizira ih u granicama sjeverne Dalmacije i pretpostavlja buduće moguće disciplinarnе interese. Ratna etnografija je vrsta teksta kakva u lokalnim zajednicama koje vidaju posljedice rata može biti od koristi. Uspoređena sa svjetskom praksom pristupanja ovim temama, može se pretpostaviti kako će korpus ratne etnografije i pripadna etnografija poslijeraća imati svoju kulturnu, društvenu i znanstvenu vrijednost. Obilježja i značaj promatranog područja takvom zaključku idu u prilog.

Ključne riječi: ratna etnografija, antropologija rata, etnologija i rat

Posvećeno uspomeni na Davorku Pamuković (1952. - 2011.) iz drniškog Centra za socijalni rad, stvarateljici kulture života u pomutnji rata.

Znanstveni skup o ratnim zbivanjima u dijelu Hrvatske gdje je Domovinski rat simboličnim događajima i nasiljem uopće počeo odgovarajuća je prilika i za uvrštavanje pogleda na ratna značenja kulture.¹ Istraživanja ove vrste nisu jednoobrazna, zbog čega tekst valja početi konstatiranjem naravi istraživačkih interesa s posljedicama na domaću struku, gradivo i objavljene studije. U tom svjetlu postat će mogućim sjevernodalmatinsko područje prikazati kao ratni prostor kulture, tj. prostor kreativnog ljudskog stvaralaštva bilo u nametanju ili nošenju s *upravljačima nasilja* (Kimmerling 1985: 172). S tim zadatkom njegove ratne etnografije moraju imati sposobnost zacjeljivanja i obnove društvene kohezije.

---

¹ Članak je napisan za zbornik radova sa skupa "Sjeverna Dalmacija, južna Lika i Krbava u Domovinskom ratu – uzroci i posljedice" održanog u Zadru 9. XII. 2011. godine, koji, nažalost, nije objavljen.

ISTRAŽIVANJA KULTURE RATA

Znanstvenici se slažu da je rat kulturna pojava (Carneiro 1996., Malešević 2011.). Pojednostavljivanje rata kao masovnog nasilja istraživački je besplodno, jer se u ratu ne sudjeluje zbog ubijanja što većeg broja ljudi već zbog nasilnog postizanja postavljenih ciljeva.² Od ubijenog neprijateljskog vojnika još je vrijedniji poraženi vojnik uključen u vlastitu vojsku za tim još veće pobjede, što su najveće hegemonije poput rimske usavršile do te mjere da su inkorporiranju pobijeđenih dugovale kako svoje ekspanzionističke početke tako i imperijalne dugovječnosti. Ratničke vještine imaju svoju svrhu i u miru, kad su vezane za očitovanja društvene i političke kontrole, hijerarhije i klase (Hanson i Strauss 1999: 441, Ferguson 2001: 405). Zbog svih su ovih razloga u vojsci važni simboli, ceremonijali i obredi (Hanson i Strauss 1999: 441, usp. i Malešević 2011: 15 i 79). Teško je naći neprijepornijeg sekularnog štovanja od kulta palog ratnika (Mosse 1990: 70-106). Ovdje se ne radi o davnim, predindustrijskim ili egzotičnim društvima; uostalom, zakonski rijetku riječ *obred* kod nas možemo pronaći upravo u Pravilniku o vojnim odorama. Nasilje se ni u mikrorazmjeru individualiziranog nasilja ne tumači kao instinktivna, već situacijska reakcija. Za razliku od spolnog nagona, ne postoji žlijezda koja bi nasilju bila uzrok. Nastanak nasilja je vansomatski i pripada u područje kulture, što je u socijalno-antropološkoj literaturi uočeno već od Malinowskog (Carneiro 1996: 9-10). Kako je u Baskiji domaćoj kulturnoj antropologinji rekao ETA-in ubojica, "ono što ubija je uvijek program" (Zulaika 1988: 266).

Iz ovih su razloga rat i ratne organizacije društva neiscrpna riznica kohezijski moćnih simbola, poput načina postupanja sa zastavom ili počasnih plotuna kakvi potječu iz postupaka ratne mornarice. Ratna organizacija društva povezana je s njegovim jačanjem i sofisticacijom. Specijaliziranje društvenih djelatnosti i funkcionalno raslojavanje zajednica zbivalo se, među ostalim, i zbog potreba ratnih pripremanja.³ Uspomena na ove pretpovijesne procese, kakvi se mogu pratiti još od mezolitika, jest i sam etnonim Hrvat. Demografsko širenje sedentarnih populacija napravio je mjesta braku iz računa s egzogenim

---

² U promjenama savezništava "neprijatelj je stvoren ratom, ne obratno" (Maček 2009: 191).

³ "U prošlosti nikad nije bilo gladi, zahvaljujući ratu" (Mawri, Niger, u: Balandier 1986: 507-508).

ratničkim zajednicama, često periferijskim konjaničkim plemenima iz čijih je redova nastajala aristokracija sposobna eponimizirati širu zajednicu. Takve delikatne egzogene interakcije ne završavaju na imenima naroda. U hrvatskom slučaju se radi i o aristokratskom nazivu *ban* koji potječe iz vremena uključenosti u avarski kaganat. Naziv je u povijesti bio dovoljno snažan da imenuje područje hrvatske uprave u sjevernoj Dalmaciji, Banatik (tal. *Banadego*), slično kao što je poslije poslužio i za Banovinu (Baniju), Banat ili Banju Luku. I u samoj iranskoj kulturi koja je polučila hrvatski etnonim, globalno najdugovječniji naziv za ratničkog vođu i vladara *šah* nije iranski već potječe iz jezika Medijaca sa sjeverozapadnog ruba carstva. Naziv vladara u izrazu "kralj kraljeva" je usvojen u već ceremonijaliziranoj formulaciji (Benveniste 2002: 261).⁴ Ratna organizacija društva nije samo jednostrano sredstvo za provođenje prisile i nasilja, već i razlog razmjenama iz sračunatih potreba i suradnje među kulturama. Antropološka istraživanja etnografskih i arheoloških vrela rat potvrđuju kao izvorište kooperativnosti i parohijalnog altruizma. Paradoksalno, "i sam rat je mogao doprinijeti širenju općeg altruizma" (Bowles i Gintis 2011: 141 i 146). Kako je to primijećeno u zborniku izlaganja s antropološkog skupa koji je 1968. godine bio potaknut Vijetnamskim ratom:

"Možda je ovo važan razlog zašto ljudi pribjegavaju ratu: njime u isti mah mogu zadovoljiti svoje nasilne, agresivne porive, kao i one altruističke i samožrtvujuće. To je tim jače u skupinama ljudi koje dijele misionarski ili križarski duh i koji vjeruju kako se bore za pravo i pravdu. Ljudi koji su nadahnuti karizmatičnim političkim ili religijskim pokretom ne samo da vjeruju kako se bore za dobro svoje vlastite strane – oni također mogu vjerovati da će pobjeda njihove strane u konačnici koristiti zavedenim ljudima neprijateljskog naroda. Kada u to jednom povjeruju, ne mora biti ni da će osjećati tjeskobe krivnje za svoje ratoborne akcije." (Finney 1968: 60)

S ovako složenim i proturječnim obilježjima jedne kulturne pojave nije se lako uhvatiti ukoštac. Stoga u antropologiji postoji interpretacijski polaritet, od *jarosnog naroda* kakvog se na jednoj strani pod takvim naslovom zateklo gotovo u nekakvom

---

⁴ O ovako stratificiranim povijesnim vojskama piše Ferguson 2001: 398-399.

nepomučenom hobsijanskom laboratoriju kroničnog ratovanja svih protiv svakoga (Chagnon 1977.),⁵ do *bezopasnog naroda* iz naslova s druge strane planete nasilja (Thomas 1959.).⁶ Iz više razloga, istraživači kulture su zahtjevnosti ovakvih tema najčešće rješavali zaobilaženjem. Teorijsko stasavanje najutjecajnije akademske tradicije istraživanja kulture, kulturne antropologije kakva potječe iz SAD, poklopilo se s godinama nakon 2. svjetskog rata kada se u javnom diskursu ratovanje uglavnom željelo zaboraviti. Ignoriranjem rata kao predmeta istraživačkog zanimanja prešućivala su se i violentna začinjanja akademskih disciplina, jer društveni korijeni antropologije i etnologije leže u nasilnoj povijesti širenja političkih hegemonija kada je korisnim postalo i upoznavanje podjarmljenih ljudskih resursa (Vermeulen 1995., Hirsch 2005., Kuznetsov 2008.). Zavojačivo ljudstvo ojačano moralom "neiskvarenog divljaka" na ovdašnjem je terenu odvagivao Fortis (Wolff 2001.). U britanskom carstvu je antropologija dobila oblik intelektualne znatiželje potaknute Darwinovom teorijom i arheološkom periodizacijom arheoloških nalaza što su počeli iskrsavati na industrijskim gradilištima. Socijalni antropolozi iz britanske akademske tradicije su do 2. sv. rata radili poput sociologa zaduženih za društva van obala domovine. Stoga su se zanimali za poretke društvene moći, pa su od Malinowskog nadalje nepropustive istraživačke situacije bile svađe u selu, uključivo s okršajima, borbama i čitavim ratovima s po nekoliko stotina sudionika (Bowles i Gintis 2011: 102). To što se program nove znanosti ravnao prežitcima, u osnovi tražeći temelja evolucijskoj ljestvici, u istraživače je ucijepio misionarski virus spašavanja netaknutih izvornosti bez

---

⁵ "Yaṅomamö naliče na djevičanske divljake, naše kontemporarizirane pretke, koji se odaju svojoj nesputanoj hobsijanskoj sudbini" (Service 1968: 160). Idući naraštaj istraživača je epitet divljaštva pridao posljedicama kontakta Yaṅomamö sa Zapadom a ne njima samima, utvrđujući ograničena razdoblja nasilja u njihovoj povijesti (Ferguson 2001.).

⁶ Ista kulturna antropologinja u kasnijem radu konstatira dinamiku kulture nasilja *bezopasnog naroda* u Namibiji nakon 1969. godine, utvrđujući važnost njihovog poznavanja smrtonosnog otrova kojim su močili svoje strijele. Budući da mu nije bilo lijeka, ranjeniku je slijedila sigurna ali postupna smrt, te se u lokalnoj kulturi nasilje djelotvorno zaprječivalo. Načini upravljanja nasiljem bili su prepoznatljivi i u pripovjednom imaginariju kroz štovani lik lava, jer se tu životinju zbog neinstanantne smrtonosnosti nije ubijalo. S doseljavanjem u blizinu novcem plaćenih državnih službi olakšan je pristup alkoholu, dok je populacija među sobom postala nasilna sve do mjere ugrožavanja opstanka. Razvojni projekti lokalnih zajednica, uprave i stručnjaka su problem pokušali riješiti seljenjem na prijašnja staništa (Thomas 1994.).

obzira na povijesnu dinamiku i interakcije koje je proučavano društvo baštinilo i proživljavalo. U susretu s kompleksnim društvima, poput kultura zapadnoafričkih kraljevstava ili antropoloških tumačenja povijesnih ekspanzija nomadskih društava poput Skita, Mongola, Huna, Turaka ili Vikinga, teorijska su polazišta dovođena u kušnju. Njihov ekstremni učinak su bile antropološke relativizacije i racionalizacije nasilnih ponašanja, uključivo i kanibalizma. Kolonijalne uprave afričkih zemalja znale su se naći u situacijama da guverneri potiču npr. kristijanizaciju ili monetizaciju gospodarstava, dok su antropolozi gundali nastojeći sačuvati "izvornosti" *svojih* muzealiziranih plemena (Kuper 1973: 141).

Nacionalna etnologija je u takvim teorijskim okvirima zbog povezanosti s romantičarskom historiografijom XIX. stoljeća baštinila i istraživačku usmjerenost na izvorne narodne skladnosti i društvenu harmoniju sučeljenu rastrzanoj modernosti, gdje, za razliku od socijalne antropologije, nije bilo istraživačkog mjesta za uočavanje tenzija. U etnografijama pisanim po utemeljiteljskom dokumentu hrvatske etnologije, "Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu" Antuna Radića iz 1897. godine, nema poglavlja posvećenog etnografskom dokumentiranju nasilja, pripadnih kulturnih pojedinosti i načina njegovog razrješavanja. Kad se etnograf navodi bilježiti zašto se najviše svađaju susjedi, navodi se na ženske svađe i stav njihovih muževa o takvim svađama (VI.3.2.). Pitanja o zločinima u odlomku VII.B.3. koncipirana su po rimskom građanskom pravu, kako je to prije učinio i Baltazar Bogišić (1874.).

FIGURE KULTURE RATA

Uvjerljivost mobilizacijskih simbola ovisi o širini njihove usvojenosti. Nadovezujući se na svoja ranija dokumentiranja i raščlambe masovnih pučkih izričaja, "divlje književnosti", to je već u prvoj analizi kulturnih sredstava manipuliranih u agresorskoj mobilizaciji pokazao Ivan Čolović (1993.). Kao istaknuto vrelo jezičnih šablona karakterizacije i kićenja poslužilo je epsko narodno pjesništvo, do tog vremena već filološki respektirano kao pripovjedni žanr istovrstan grčkim epovima pretklasične starine (Lord 1990.). Usporedbom verzija pjesama s njihovim tekstovima iz izdanja Matice hrvatske s konca XIX. st. razjašnjena je performativna narav epa, u svakom izvođenju prilagođavanog okolnostima i slušateljstvu. Ep, stoga, nema svoj "izvorni" oblik

sadržaja – izvornost leži u kreativnoj performativnosti žanra, kako u željeznom tako i u internetskom dobu. Guslari najvećeg repertoara su pamtili pjesme duge poput Ilijade i Odiseje. U pitanju je, dakle, bio zahtjevan i vitalan vid stvaralaštva kakav se i kasnije mogao pratiti u tehničkim prilagodbama: kao što su sandžački guslari znali trideset dugih pjesama za pjevanja pri okupljanjima na svaku večer ramazanskog posta, tako su u novijim desetljećima pjevanja omeđivana na sat i pol da bi se mogla snimiti na kasete prikladne za laka umnožavanja i sajamske prodaje. Ovakav karakter epskog pjesništva, rutinski korištenog kao izražajnog repertoara ratnih naracija,⁷ omogućuje razumjeti i zalihost krvoločnosti kakva je u bukvalnim ekscerptiranjima teksta novog tehnološkog vremena dala izopačene izdanke (Žanić 1998.). U epskim se pjesmama opisuju i neshvatljiva zvjerstva slavljenih junaka, no takve opise baštinimo i iz Starog Zavjeta (rasporivanje trbuha svih trudnica u osvojenom gradu u 2.Kr.15.16, genocidno i anihilacijski nastrojeni Jahve u Br.31 i dr.). Ovakvi pripovjedni sadržaji, reaktualizirani neposrednim izvođenjem, imali su i namjenu narativne demonstracije nasilja i svojevrsnog ratničkog simulatora povezanog s rodnim statusom muževnosti.⁸ Iz srednjeg vijeka se može prizvati primjer redovničkih pretjerivanja u kronikama ratnih haranja ne bi li se grijehnost svijeta tim jarkije sučelila hagiografskim uzorima svetih ljudi (Bachrach 1999: 289). Zapravo, velikašima i vojskovođama nije bilo u interesu smanjivanje privredne osnovice svojih bogaćenja. Za europskog srednjeg vijeka je najviše 2% sudionika ratova izgubilo život, iako su se povijesne stope zavojačenosti znale penjati i do četvrtine ukupnog stanovništva (Galtung 1989: 889, po: Shipley 1999: 20). Puko konzumiranje narativnih scena nasilja i ubojstava ne čini zločinca, inače bi nakon televizijskih programa iz naših dnevnih soba i danas izlazili kao krvoloci. Takvi narativni potoci krvi teku

---

⁷ U prvom broju časopisa "Vojska Krajine" travnja 1993. godine objavljeni su ratoborni stihovi kojima su novinara u benkovačkom prihvatnom kampu dočekala smokovička djeca, navodeći ga zaključiti kako je epski stih "njima urođen, nalazi se zabilježen u njihovom genetskom kodu" (Čolović 2011: 98).

⁸ O afirmaciji estetiziranih rječitosti u današnjim umjetničkim prikazivanjima Holokausta, usuprot Adomovom zaključku kako je svako pjesništvo nakon Auschwitzta barbarsko, piše Kaplan 2007. Emocionalne koristi od dozirane izloženosti virtualnoj ratnoj stvarnosti u raznim člancima elaboriraju časopisi poput *Journal of Traumatic Stress*; usp. gramofonski samizdat veterana s konca 1920-tih: ploča sadrži zvučnu rekonstrukciju stupanja u bitku (Fussell 1975: 229).

svojim pedagoškim koritima. Pred današnjom djecom najopsjedanijeg povijesnog grada, Jeruzalema, se doima kako je izložba *Jeruzalemski vremenski lift* postavljena tako da ih "uplaši do poštovanja svoje baštine živim i punobožnim pokazivanjem svake bitke koja se ikada zbila u Jeruzalemu ili oko njega" (Scham i Yahya 2003: 404).

Kad Ahil, raspomamljen pogibijom najbližeg ratnog druga, poželi jesti sirovo meso njegovog smicatelja, a nakon dvoboja s njim puna dva tjedna mrcvari protivnikovu lešinu čime izaziva zgražanje čak i svojih suboraca, pred nama je legendarni ratnički lik⁹ na čijoj su fami srbijanske ratne propagandne reportaže izgradile strahopoštovanog čovjeka-zvijer ili sveti užas vojskovođe (Čolović 2011: 65, 89). Ovdje se ne radi o nasljedovanju ili širenju sadržaja predaje, već o slikama za kakvima se poseže zbog naslućene razjarivačke snage – slično kao što se u potrazi za legitimiranjem nasilja posezalo i za likovima svetaca.¹⁰ Impulzivni nasrtaj drevnog pješaka u ratnoj spremi nije bio dulji od dvadesetak minuta, a narav tipičnog arhajskog oružanog sukoba je bila čarka a ne frontalno sučeljavanje vojski (Campbell 2002: 60). Iz antičkih opisa se kao sastavni dio boja prikazuje i haranje grada, masakr kakvog je u rimskom ratovanju od sušte bitke dijelio tek znak zapovjednika da je neprijatelj slomljen (Ziolkowski 1993: 76).¹¹ Ni sam Homer nije pjevao o "Trojanskom ratu" već doslovno o borbama i *trojanskim poslima*, Tukididovo djelo se bukvalno ne zove "Povijest peloponeskog rata" već *Povijesti* i ratom nije naslovljeno prije Strabona (Shiplej 1999: 3). Izravna borba je bila stvar kratkotrajnog *berserckerskog* ispada (Lincoln 1987., Littleton 1987.). Nakon takvog načina borbe pobunjenika Moro na Filipinima 1911. godine američka vojska je usvojila standard jačih revolvera (McNeill 1995: 102). Pisani spomenici bojne

---

⁹ Analizu ratničke ikonografije iz hrvatskih medija donosi Senjković 2001., usp. raščlanjivanje stereotipizacije sa str. 44 i 58.

¹⁰ Likove svetaca koji s oznaka hrvatskih postrojbi bdiju nad svojim lokalnim zajednicama uočila je Reana Senjković 2001: 66, doprinoseći kreativnom repertoaru samoinicijativno oblikovanih amblema i naziva postrojbi.

¹¹ Ahil je prije odlaska pod Troju predvodio uništavanja 23 grada (Jackson 1993: 72); Tacitov opis haranja Cremona (Hist. 3.33.1-3) nemoguće je razlikovati od bezumnosti sa samog bojišta: stanovnici nevjedni kao roblje kasapljeni su iz zabave dok su mlade žene i mladići u borbi vojnika za plijen na koncu iskidani na komade povukavši u smrtonosne razračune i same svoje porobljivače, vojnici su ubijali jedni druge radi zlata iz hramova, kuće su spaljivane čim bi se orobile (Ziolkowski 1993: 71).

raspomamljenosti na mnogim stranama postoje diljem povijesti. U 2. tisućljeću pr. Kr. faraon Seti I. je "poput žestokog plamena otvarao puta kroz hetitske zapovjednike bačene u lokve njihove krvi", dok je Ramzes II. nakon odgovora božanstva na njegov zaziv "imao divlji pogled u očima a njegova čudesna moć je spram neprijatelja gorjela poput vatre", riskirajući spržiti svakoga tko mu se približi (Bell 2007: 105-108). Heraklov otac, prije no što će ovaj zamračena uma pobiti vlastitu djecu, u istoimenoj ga Euripidovoj drami pita što mu se događa i je li ga izbezumio ratni pokolj (v. komentar u Konstan 2007: 192). U Knjizi nastanka 49.7 to je doslovno "prelijevanje bijesa" (izvedeno iz hebrejskog glagola sa značenjem "prijestupiti", Niditch 2007: 154). Kada je legendarni arapski ratnik i Prorokov sin Sidina Ali, okupan krvlju neprijatelja, u bitci pobio sve Židove nastavio je ubijati Arape sve dok ga razumu nije priveo ubogi prosjak. Keltska legenda o ulsterskom junaku Cu Chulainnu pripovijeda o njegovom krvološtvu nakon povratka u grad, dok ga u trenutku bez oružja njegovi suborci ne urone u hladnu vodu da bi ratnički bijes ubuduće znao sačuvati samo za bitke (Crapanzano 1987: 433). Ernst Jünger je u 1. sv. rat ušao kao 19-godišnjak, nakon dvije godine i četrnaest ranjavanja (od toga četiri kritična) sažimajući u svojem ratnom dnevniku kako je "nemir u našim osjećajima raspirivan bijesom, alkoholom i krvožednošću; dok smo teško ali nezaustavljivo napredovali prema neprijateljskim položajima u meni je kiptio bijes koji nas je sve obuzimao na neobjašnjiv način, krila mi je davala svemoćna želja za ubijanjem (...), ostajala je samo začaranost primordijalnim instinktom" (Jünger 1926., po: Waite 1952: 23 i Leed 1979: 155). U antropološkoj literaturi granični pojam ovakvim stanjima je *amok*, riječ usvojena iz malajskog jezika.¹²

Kulturna regulacija nasilja je tema koja je klasične filologe antropologiji privukla još od Frazerove "Zlatne grane". Važnim

---

¹² U kulturne kodifikacije stanja ratničke raspomamljenosti uključena su opažanja fizioloških promjena pri stupanju u smrtonosnu borbu. U engleskom jeziku je odgovarajuća riječ *frenzy* povezana s lat. *phrenesis* odn. gr. *phren* za srce (shvaćenog kao sjedište strasti), iz indoeuropskog korijena *gwhren za dijafragmu (Crapanzano 1987: 433). Obilno ispuštanje hormona za nošenje sa stresom ubrzava disanje, otkucaje srca u jednoj jedinjoj sekundi ubrzava na preko dvjesto u minuti, krvotok obilato napaja veća mišićna tkiva nakratko čineći tijelo snažnijim i bržim, manje krvne sudove u šakama i stopalima steže ne bi li se ograničila krvarenja iz stečenih rana, s istovremenim sužavanjem vidnog polja (tzv. tunelska vizija) i ograničavanja istančavanje motorike i zahtjevnijih mentalnih procesa (Hedges 2003: 71, McNeill 1995: 6).

interpretativnim sredstvima su postala opažanja ponašanja priprostog puka i vaneurotskih naroda, obredna stanja i simboličke razdjelnice poput *pomeriuma* iz utemeljiteljskog mita o zaoravanju brazde oko Rima, kojeg je vojska uz odobrenje Senata bez oružja smjela prijeći isključivo u proslavljanju vojskovođinog trijumfa. Pobjednička vojska se onečišćenosti smrću rješavala prije ulaza u grad (Dumézil 1942: 100). Unutar međa je *furor impius* bio simbolički zatočen iza Janusovih vrata, gdje je, Vergilijevim riječima, urlikao okrvavljenih usnica sjedeći na hrpi smrtonosnog oružja iza gustih željeznih rešetki, ruku sputanih na leđima uz pomoć stotine čvorova (Eneide 1.257-96). Pri obrednom početku rata svećenici su zabadali koplja u "neprijateljsku zemlju" pored hrama ratne božice Belone, bogovi se zazivali na pomoć a Janusova se vrata otvarala. Zatvorena Janusova vrata značila su život bez rata, učinkovito nadziranog bijesa njegovih mogućih sudionika. Obredna mirnodopska demontaža razgnjevljenosti vlastitih učinkovitih bojovnika pred povratak među svoje, kako u Platonovoj "Republici" Sokrat pita Glaukona (2.375), sekvencijalno je tumačena već od samog uvođenja teorijskog modela obreda prijelaza (teritorijalni oblik prijelaza u van Gennep 1960: 21).¹³ Uniformno tumačeni motivi lustracijskog mimohoda ratnika pod trijumfalnim lukom nalik drvenom luku *tigillum sororium* kroz koji se Horacije nakon ubojstva svoje sestre u grad vratio kao tolerirani građanin, ili rimske norme prodaje ratnog plijena *sub hasta* tj. čisteći se nesklonih konotacija pripadnosti neprijatelju pod simboličnim kopljem, može posvjedočiti o upečatljivosti antropološke interpretacije filološkog gradiva (Dumézil 1969., Konstan 2007., Versnel 1970: 147).

Ritualizirani predložak prisutan je i u drugom kraku simboličnog asociiranja pretcima, u lustrativnom narativu Starog Zavjeta koji ratnicima u dodiru s leševima ili zarobljenicima prije povratka kućama propisuje određeno vrijeme provesti u taboru, a ratni plijen i neprijatelju oduzetu odjeću (što je i etimološki smisao hrvatske riječi *odora*, "odirane" s neprijatelja) očistiti propisanim postupcima. Postupcima s kosom propisana je i naturalizacija zarobljenih žena (Br. 31.19, Pnz. 21). Opis hetitskog obreda tiče

---

¹³ Van Gennep među obredima razdvajanja grupa poseže za australskim opisom: "Skupina riješena provesti osvetu se najprije izdvaja od zajednice i stječe svoju vlastitu posebnost, njeni se pripadnici ne vraćaju u društvo prije no što izvedu obrede koji će ukloniti tu privremenu posebnost grupe i ponovno je uklopiti u zajednicu" (1960: 39).

se lustracije čitave poražene vojske (Beal 1995.). Rani kršćani su se nakon simboličkog ratnog zagađenja smrću libili doticati sveto (hostiju),¹⁴ što je Bazilije Veliki sudionike u ratnim pokoljima naputio riješiti trogodišnjim suzdržavanjem od pričesti (Swift 2007: 287). Sveti Augustin je na časnički prigovor savjesti u Pismima (189.5) odgovorio kako je cilj rata privođenje neprijatelja miru korištenjem vojničkog tijela kao Božjeg dara kakav se i ne da rabiti protiv Boga. Ovakvim se obrazloženjem kršćanski svetac nadovezao na rimski pojam pravednog rata (uvijek "izazvanog" od protivnika), kakav je jednoj od najučinkovitijih militarističkih administracija u povijesti priskrbila interpretacijski epitet "defenzivnog imperijalizma" (Cornell 1993: 141, Raaflaub 2007: 19). Kasnija kršćanska shvaćanja rata ravnala su se obrazloženjem Tome Akvinskog kako rat mora biti obznanjen od vladara, pravedan (izazvan, ne agresorski) i opravdanih namjera (*Summa theologica* II.II.40, v. Ausenda i Pozzo 1992: 31). I pored kršćanske zapovijedi neubijanja, u pravednom ratu je kršćanskom vojniku ne samo dopušteno već i pohvalno neprijatelju oduzeti život (Sv. Atanazije, IV. st.; v. Swift 2007: 287).¹⁵

Lokalni teren nudi i povijesna svjedočanstva kako segregacijskih, tako i integrativnih posljedica ratnih organizacija. Dalmatinski tabor rimske legije zasnovan je nasuprot snažnom gradinskom naselju domorodaca (Gradina kod Puljana), od kojeg je vjerojatno i preuzeo ime Burnum. U okolnim naseljima arheološki je utvrđeno korištenje tipično vojničkih posuda; kao i drugdje, i ovdje su sitni trgovci bili sami vojnici dok su pokrajinu i lokalnu populaciju intenzivno premrežavali civilni trgovci. Budući da su se trgovci obraćali državi radi fizičke sigurnosti svojih ulaganja zauzvrat su joj iz lokalnih interakcija nudili korisne obavijesti.¹⁶ Proizvodne i trgovačke koristi lokalnih populacija od logora podsjećaju i na nedavna zbivanja oko UNPROFOR-ovih postrojbi (Povrzanović-Frykman 2008: 185).

---

¹⁴ Krvoproliće na svetom mjestu uzrokuje njegovo "odlučeno posvjetovljivanje", desakralizaciju.

¹⁵ U popularnoj ikonografiji 1. sv. rata nad grobom palog vojnika bdije sami Krist (Mosse 1990: 75-76). Pokršćavanje garnizonskih časnika u uniformama opisao je Teofil Pančić: "Lustriranje Sotone", *Vreme*, 28. X. 2004.; v. Malešević 2005: 226.

¹⁶ Cezar je prije pohoda na Britaniju okupio i ispitao sve trgovce, Rim je o postojanju Irske saznao od trgovaca a uspješna odupiranje Rimu znala su počinjati pogromima rimskih trgovaca (Austin i Rankov 1995: 27, 94, 100, v. i Campbell 2002: 94).

Socijalna sigurnost veterana s otpremninom nakon dvadesetogodišnje službe može se usporediti tek s novačenim vojskama od XIX. st. nadalje, a njen je otisak u kulturnom krajoliku centurijacija polja kakva postoji i oko Zadra. Takav povijesni veteranski krajolik, koordinatska osnovica za kasnija upravljanja tim zemljištima, predstavlja posve drugačiju kolonizacijsku praksu od one koju su primijenjivali Grci. *Hora* u kulturnom krajoliku Hvara podrazumijeva kako je lokalno stanovništvo izbjeglo, pobijeno ili prodano u roblje.¹⁷

KULTURA DOMOVINSKOG RATA

Legitimiranje nasilja, zajedno s dugovječnim načelima nošenja s njihovim neželjenim posljedicama, olakšava shvatiti mobilizacijski potencijal kulture i za provedbu najsmrtonosnijih planova. Tehnološki napredak nasilje nije uklonio već pridržao prava na letalne prakse, prometnuvši violentni imaginarij u ideološko sredstvo s autoriziranim inicijalnim otpuncem. Puštanje nasilja s lanca je bilo sredstvo u projektu elite koje se potom samoservisiralo pothranjivanjem masovno dijeljenih slika, narativnih ključeva i metafora. U takvom su poslu figure iz etnografski dokumentirane narodne kulture, stopljene sa slikama mitologizirane prošlosti, imale veliku važnost. Tim sredstvima izlagan glavni narativ agresije je bila usmjerena na ključne karakterizacije opravdanosti nasilja potrebne za mobilizaciju sudionika – na pravednu i pobjedničku narav rata. Kad se tako oblikovanim naracijama uvjeri u pravednost pobjedničkog rata, uzimanje udjela u nasilju znači i izuzimanje od izravne odgovornosti njegovih stvarnih upravljača. Iz ovih je razloga za nošenje s posljedicama i popratnostima rata važno utvrđivanje njegove stvarne naravi, odgovornosti njegovih upravljača i ojačavanje zaliječivajućih kulturnih sredstava.

Za provedbu glavnog ratnog narativa su korišteni raznovrsni simboli, ceremonije i obredi. Njihov važan dio je predstavljala diseminacija, s nezamjenljivom ulogom masovnih medija. Tim putem posredovane slike simboličkih značenja postajale su sastavni dio ratnih priprema i operacija. Vojna sila je na simboličan, svakom jasan način, priopćila promjenu stvarnog zapovjedništva i ratnih ciljeva kad je ceremonijalno izaslanstvo

---

¹⁷ U čitavoj antičkoj povijesti grčkih kolonija na jugu Apeninskog poluotoka dokumentirane su svega dvije miroljubive kohabitacije s lokalnim stanovništvom, i to u poznom razdoblju (Rihll 1993: 99).

vrhovnog vojnog zapovjedništva u ožujku 1990. godine po prvi put na svojem čelu imalo predsjednika jedne od federalnih jedinica. Bez ustavnih promjena ili promjene ratne doktrine, prizor republičkog predsjednika Miloševića kako u povorci pred generalima federalne JNA polaže vijenac na Grob neznanog junaka na Avali je svakom gledatelju televizijskog dnevnika posvjedočio promjenu poretka moći u državi i preuzimanje kontrole nad najvažnijim sredstvima sile. Za perceptivni učinak sa simbolički važnog mjesta jamčio je svečani pozdrav postrojene gardijske brigade.

Takva su simbolička očitovanja društvenog poretka deklarirala i pridržavanje prava na nasilje. Tipična tema hijerarhijski upravljanog nasilja su dvoboji. Iako su u nasilničkom imaginariju kvalificirani duelisti, poput epskih junaka, mogli uživati svoj dio javne popularnosti, na samome ratištu se takve epizode nisu događale. U prošlosti je Mletačka uprava megdane izričito zabranjivala, tako da su se zbivali krišom na ničijoj zemlji.¹⁸ Međuklasni dvoboj je svojim posljedicama mogao zakomplicirati hijerarhijski striktno upravljanje nasiljem, a istraživači prepoznaju njegove moderne uvjetovanosti.¹⁹ Izostanak dvoboja opovrgava ratne narative tradicije epskih predložaka kroz općenarodno nezadovoljstvo i potvrđuje striktno upravljanje nasiljem (Ferguson 2001: 404-405).

Deformalizacija nasilja se u predratnim godinama oslanjala na navijačke skupine najvećih nogometnih momčadi.²⁰ Tim putem se nasilje delegiralo slobodnije, stvarajući ratni narativ i prije samog bojišta. Vukovarska pobjednička pjesma o slanju salate i klanju Hrvata tamo je samo ponovljena iz stadionskog repertoara "Delija", navijača "Crvene zvezde". Korištenje navijačkih skupina u ratnom narativu predstavlja jednu od prvih istraživačkih tema (Čolović 2011: 109-133). Iz krila navijačkog folklor se na jednostavnom metaforičkom jeziku djelotvorno posezalo za simbolima autentifikacije ratnih ciljeva. Stanovnicima Knina je 1991. godine bilo teško povjerovati da će ih Srbija u ratu ostaviti na cjedilu jer je jedna takva sekularna svetinja poput stative gola sa stadiona Marakana nakon pobjedničke finalne

---

¹⁸ Providurovu zabranu iz 1682. godine donosi Desnica 1950: I, 240.

¹⁹ U rusku je aristokraciju uveden tek posredstvom njemačkih časnika u carskoj službi, a najduže se održao u zemljama najtragičnijih europskih diktatura – u Rusiji, Njemačkoj, Italiji i Španjolskoj (Chesnais 1992: 224-225).

²⁰ O hrvatskim nogometnim navijačima u ratu je pisala Reana Senjković 2001: 42-44.

utakmice europskog prvenstva s Bayernom donesena i postavljena u središte upravo njihovog grada.²¹ Nogometno navijanje je punih dvadeset godina nakon takvog početka rata oponašane kninske Delije smjestilo u zadarsku karnevalsku povorku, u koju je kostimirana skupina "Bleke i konji" iz zadarskog Bokanjca stigla navijačkim autobusom. Njihov nastup je uključivao odgovarajuće obojan i ćirilično označeni autobus, obučenost u pripadne dresove, puštene brade, frenetično pozdravljanje s tri prsta, vijorenje zastava, pjevanje razgoličene turbo-folk pjevačice i odigravanje namještene utakmice u svoju korist. Šokantno ulično kazalište u gradu koji je ratne godine intenzivno osjetio, u susjedstvu jedne Škabrnje gdje je ratni masakr do ovih dana ostao bez ijednog sudskog pravorijeka, političarsku je apologetiku izvrgnuo ruglu niti pola godine nakon isprike Predsjednika Republike Srbije na Ovčari. Način na koji su to "Bleke i konji" učinili ostavio je malo ravnodušnih. Promišljanja, propitivanja i rasprave se nisu mogle izbjeći.²²

Takvi simbolički postupci naglašavaju važnost određenih prostora. Za očitavanje ratnog narativa u Hrvatskoj jedan od važnijih takvih javnih ambijenata bilo je upravo središte Knina, već od prvih demonstracija 28. II. 1989. godine (tada još s nošenjem Titove slike), preko potpisivanja peticije siječnja naredne godine za povratak Momčila Đujića, zapovjednika četničke Dinarske divizije u 2. svjetskom ratu (Barić 2005: 436).²³ Prizor višednevnog potpisivanja sačuvan je u opisu Vojina Jelića (1996: 178), odakle se odjeća četiri stražara počasne četničke

---

²¹ Navedeno po kolaborativnoj sentimentalnoj etnografiji 1980-tih godina u "Kninskom rječniku" na www.kninskirjecnik.com (pokrenut 1998. na knin.www.yu), pod "Crvena zvezda"; datum zadnjeg posjeta 1. lipnja 2012. godine.

²² Mišel Kalajžić: "Crvena zvezda i Delije paradirali Zadrom i zaigrali protiv Hajduka", Slobodna Dalmacija 6. III. 2011. Godinu dana nakon toga, olimpijskom povorkom za London narugali su jednostranosti hrvatskog EU-kandidacijskog diskursa.

²³ Među zastavama koje prodaje internetska trgovina www.malasrpskaprodavnica.com iz Beograda je zastava "Dinarske divizije" četvrta po ocjeni kupaca (prve tri su "obične" četničke zastave). Proizvod je predstavljen kao "zastava pod kojom su se od 1941. do 1945. protiv Ustaša borili borci pod komandom vojvode Momčila Đujića", a među komentarima kupaca je i poruka "Danijela iz Njemačke" koja nije sentimentalna ili nostalgična već situacijska, s upravo ovom zastavom kao priželjkivanim identitetskim znakom: "Sa zastavom Dinarske Divizije na koju se tu, gdje živeti moram, među Turcima, Albancima i tako dalje, jako ponosim! Ukrasio sam zastavom zid u mojoj dnevnoj sobi!" (pristupljeno 1. VI. 2012.).

garde (osim same kokarde) može raspoznati kao kićena nošnja čuvara Svetog groba na Veliki tjedan iz okolice Knina. "Harambaški koporani" iz Jelićevog opisa snažno podsjećaju na militarističke tradicije stanovništva Vojne krajine, eponimne pobunjeničkoj državi. Ovakav vojnički kaputić, menten iz današnjih ceremonijalnih vojnih garderoba, krojem i ukrasima definiran je u tom povijesnom razdoblju opće vojne obveze protuturskog pograničnog kordona. Njegova su simbolička značenja probrana u skladu s potrebama novog ratnog narativa. Ratničko čuvenje je u vremenu austrijske uprave slobodu nošenja oružja dugovalo izravnoj potčinjenosti krajiških teritorijalaca caru, van regularnog feudalnog poretka i nadležnosti vlastelina, što je podrazumijevalo i vojevanje za bečku vlast u srednjoeuropskim kampanjama. Za vrijeme mletačke uprave takvim darovima su za predvođenja bojovnika darivani seoski glavari,²⁴ postavljajući standard znamenite muževnosti kakav su kasnije kulturom odijevanja orobljivanjem bogataša slijedili kako hajduci tako i njihovi progonitelji "kolunaši" (teritorijalna milicija *colona mobile*), gotovinom svoje državne plaće naručujući skupocjene kićene koporane kod gradskih obrtnika.²⁵

Jelićev opis narodne nošnje čuvara Svetog groba iz sela Kosovo kod Knina dovodi nas pred važnu kulturnu polugu autorizacije i reguliranja društvene moći, ne samo u smislu puke simbolike. To je društvena institucija muževnosti, posebno analizirana u studijama kulta maskuliniteta iz krila socijalno-antropološke mediteranistike.²⁶ Bilo bi površno reći kako su simboli rodnih značenja diktirani od države, ili da su lokalne zajednice živjele puninu takvih narodnih običaja tek s manjim dijelom administrativne manipulacije. U sredinama u kojima za dugih povijesnih trajanja prožimanje lokalnih struktura zajednice s institucijama komunalnih i državnih uprava nije bilo izuzetno već obično, ono što se u nacionalnim etnologijama od romantizma naovamo nazivalo tradicijskom kulturom i narodnim običajima u svakodnevnom je životu podrazumijevalo hijerarhijski susret na pola puta. Provedbe političkih hegemonija u lokalnim

---

²⁴ Providurovo izvješće Senatu 1684. godine donosi Desnica 1951: II, 3.

²⁵ Kategoriziranje nasilja u takvoj pograničnoj zoni nije jednostavan zadatak. "Ako je uključeno manje od sedam ljudi to su lopovi, ima li ih između sedam i trideset i pet radi se o družini, ako ih je više od trideset i pet posrijedi je vojna ekspedicija" (Grieson 1959: 131, po: Rihl 1993: 82).

²⁶ O determinantnom rodnom značenju muževnosti sjevernodalmatinske nošnje v. kod Kale 2010: 183-186.

zajednicama kroz povijest su značile bešavno srastanje društvenih institucija i kulturnih praksi. Da bi na svojem zemljištu mogao zasnovati obitelj Rimljaninu je na putu stajala dvadesetogodišnja vojnička služba, dok je za isti cilj stanovnik protuturskog pograničnog kordona u Dalmaciji – kako Vojne krajine, tako i mletačkih stečevina – bio obvezan na cjeloživotnu stražu lokalnog teritorijalca. U tako strukturiranom društvu tradicije nisu obdržavane u nekontaminiranim narodnim oblicima, već su ih takve okolnosti upravo stvarale. Prirodni ambijent tradicija nije društvena harmonija netaknute zajednice, već interakcija, kompeticija, tenzija i konflikt. Kroz bogati repertoar ceremonijaliziranih i ritualiziranih praksi potvrđivanja muževnosti, takav prirodni ambijent tradicija uključuje i nasilje i rat. Iz ovih razloga odvjetak tradicije za kakav se u sintaksi naracije nasilja naslutio simbolički potencijal nije samo počasna harambaška straža pred đujićevskom peticijom, odjeća istog kroja (čak i nošena na isti način, s kaporanom prebačenim preko lijevog ramena kako bi se desnicom moglo lakše trgnuti za kožnu *opašnjaču* zataknuo oružje) je i na klapskim pjevačima diljem sezonskih scena sentimentalno koncipiranih festivala. Tradicijsko sredstvo ne jamči istovrsni učinak, to ovisi o naraciji kojoj pripada.

Uz kodificiranu narodnu nošnju, još je jedna tradicija iz riznice narodnog blaga ovog dijela Hrvatske važna u povijesnom nasljeđu ratovanja: to su pjesma i kolo. Frenetično plesanje i usklađeno pjevanje baštine biološku starinu, uključivo sve do primordijalnih lovačkih skupina koje bi induciranim skupnim transom branili lovinu ili tjerali smrtonosne grabežljivce radi otimanja plijena kakvog sami ne bi mogli uloviti (Jordania 2011: 98-102).²⁷ Da se odsječnom bukom i kakofoničnim bojnim pjevanjem plaši neprijatelje zabilježio je još Tukidid, čemu se još od tada imaju zahvaliti novačenja bubnjara (Bohlman 2004: 147). U pučkim kulturama mnogih pograničnih pojaseva naporno plesanje, pod oružjem ili u samoj teškoj oružničkoj odjeći, služilo je i kao kriterij izdržljivosti pri novačenju (pandurski odn. husarski ples iz Vojne krajine, kozački ples iz kavkaskog pograničja itd.). Međutim, u općenitoj kulturi plesanja konstatirana je i terapijska vrijednost plesa kao lustrativnog čina ratnika nakon svršetka

---

²⁷ Etolozi su spekulirali kako se produljena ritmička stimulacija može povezati s evociranom fetalnom reakcijom na otkucaje majčinog srca (McNeill 1995: 7).

rata.²⁸ I u europskoj starini ne manjka izvještaja o natjecanjima u plesu povezanim s atletskim natjecanjima nakon bitki.²⁹ Ritualizirani ratnički ples današnje odvetke ima u vojničkom drilu, paradnom stupanju i kalistenici (McNeill 1995.). Poticajna glazba, kakva se prelijevala s jedne na drugu stranu granice (Kos 1998.), "u graničnim područjima (...) daje iskusiti načine na koje su se iz glazbenih sklonosti stvarali žanrovi kakvi povijest nacije vezuju za specifično područje". Složene višegranične situacije, poput populacija u rasponu od Povolških Nijemaca preko Sasa iz Sedmogradske i Gradišća do Alzasa, bile su gradivom za sastavljanje najutjecajnijih vojnih pjesmarica (Bohlman 2004: 122 i 141-46). Fizički zahtjevna kola povijesnog područja nekadašnje Vojne krajine predstavljaju odgovarajuću ratnu uspomenu, a pripadna netemperirana glasna glazba dugih tonova i snažnog bubnjanja (Kos 1998: 44) se u Domovinskom ratu medijski diseminirala kao rustikalna pobudnica s bojišnice, skupa sa zvukovima modernog oružja. Njen orijentalni zvuk o kojem je u vrijeme izlaska pjesme "Bojna Čavoglave" u medijima zdvajao i sam njen autor (Prica 1993: 51) vjerno odražava obostrana obilježja povijesne kulture nekadašnjeg teritorijalnog pojasa pograničnog kordona. Povijesna kola i glazba ratničkih populacija nadovezuju se na teme postratnih terapijskih uporaba umjetnosti uopće, među kojima – kao i u antičkoj Ateni – prednjači kazalište (Čale Feldman 1995. i 1996., o glazbi Pettan 1996., Miörner Wagner 1996. i dr., o atenskoj postratnoj terapiji Tritle 2007: 183).

Vojnička obilježja i elementi kulture rata znaju bivati popularnima u općem javnom diskursu. Napose su privlačnima bile simbolične pojedinosti iz pograničnih krajeva i s prvih crta bojišta, s globalnom husarskom reputacijom kao najpoznatijom kulturnom tečevinom Vojne krajine. Za simboličkim značenjima u kontekstu rata se na području sjeverne Dalmacije posezalo osobito često. Ona se protežu od samog raspirivanja i početka oružane pobune, preko simbolike Knina kao pobunjeničkog uporišta i značaja njegovog oslobađanja, do niza poratnih zbivanja. Kao kninski pobunjenički suvenir prodavao se minijaturni balvan, dok je najpopularnija pobunjenička

---

²⁸ U antropološkoj literaturi zatječe se karakterizacija takvog "plesanja u transu", kakvo se od velikog broja ljudi upriličava nakon okončavanja nasilja. Riječima sudionika, cilj ovakvog plesanja je vidanje nezdrave atmosfere nakon čega se osjeća emocionalno očišćenje (Thomas 1994: 77).

²⁹ Ilijada 23.257-897; Ksenofon, "Anabasis", 6.1.5-13; v. Tritle 2007: 183.

razglednica je bio pogled na zalaz sunca "na srpskom Jadranu" u Karinu s bizantiziranim kupolom crkve u prvom planu fotografije. Prevratnička simbolika je imala svoju cijenu: u Golubiću je 1991. godine osnovana postrojba izuzeta od civilnog nadzora koja je 2003. godine izvršila atentat na srbijanskog premijera (Švarn 2006.). Rječite simbolične prakse na ovim terenima su se nastavile i poslije rata. Hrvatski premijer je snažnom gestom na poziv koalicijskog partnera pravoslavnog Božića 2004. godine redefinirao europske integracijske izgledе Hrvatske, da bi 11. svibnja iste godine kod povratničke obitelji Škorić u Biljanama Donjim učinio idući poslijeratni simbolični čin bez presedana prihvativši lomljeni domaćinski kruh kao znak gostoprimstva i metaforu prihvaćanja domaćih Srba kao stanovnika Hrvatske. Van kruga političke simbolike, bez polučenih sudskih pravorijeka nad ratnim zločincima se u susjednoj Škabrnji obljetnice pada sela i masakra mještana doživljavaju kao autentični ambijent iskazivanja sekcijske naracije kakva disonira dominantnoj naraciji, koja je u međuvremenu postala subnaracijom političkog programa europske integracije. Ovakve sekcijske naracije u vidu lokalnih spomenika na šire vidjelo izlaze tek kroz javne događaje, težeći uključivanju u šire naracije kakve mogu imati političkih učinaka. Takva je posljedica očitovanja lokalnog pamćenja rata moguća ako se uspijeva dotaknuti osobnih sjećanja, potaknuti imaginaciju i solidarnost.

Zato su istraživačima kulture vrlo zanimljivi "protuspomenici", često privatno postavljeni, kakvima se komuniciraju značenja oponirajućih ili neukloplivih sekcijskih naracija. U hrvatskoj su etnologiji ovakve vrste spomenika već otprije bile povodom propitivanja istraživačkih zasada (Rajković 1988.). U ratnim su godinama "protuspomenici" bili i lokalna obilježja poput onih u Vrani i Pakovom Selu (oba sela uz samu bojišnicu), dok u poratnim godinama obilježja "protuspomenika" ima povremeno oštećivano memorijalno obilježje civilnim žrtvama u Varivodama. Iako se radi o stratištu za kojim je slijedio neuspjeli kazneni progon, ono nije memorijalizirano spomenikom oblika ustaljenog za obilježavanje mjesta ratnog zločina nad civilima.³⁰ U Zadru se ne može previdjeti osobito disonantna komemoriranja i sekcijske naracije vezane za 2. sv. rat: djelomično kostimiranje Udruge ratnih veterana "Hrvatski

---

³⁰ O privatnim spomenicima v. zbornik radova Margry i Sánchez-Carretero 2011.

domobran" u crne uniforme poput ustaških s pripadnim oznakama, koje je uključivalo godišnji mimohod gradskim središtem sa fotografijama Ante Pavelića i Ante Gotovine, prekinuto je prekršajnom prijavom policije tek u istoj kandidacijskoj 2004. godini.³¹

RAT KAO KULTURNI OBJEKT

Segregirano kolektivno pamćenje rata i njegove višestruke sekcijske naracije povod su potragama za sredstvima performativne mnemonike (Rigney 2012: 252), kao što su prisutnosti na proslavama oslobođanja zemlje održanim u ovom njenom dijelu i simboličnim rekapitulacijama poput službenog ispričavanja.³² Budući da ih se sada doživljava uklopljenima u širi narativni okvir, načimlje im se integritet samoinicijativnosti. "U praksi, ovakve orkestrirane tranzicije možda su namakle tanku formu pukog suživota (...), umjesto puniji oblik društvene integracije i solidarnosti" (isto). Autentičnost poslijeratnih isprika stoga je kompromitirana raznim evazivnim taktikama, prisutnima već od prve "isprike" koja je bukvalno izrečena kao iskazivanje žaljenja. Djelotvornost najznačajnije poslijeratne isprike izrečene do sada, one Predsjednika Republike Srbije 2010. godine, relativizirana je uklapanjem u ravnotežu isprika zajedno s isprikom Predsjednika Republike Hrvatske kasnije istog dana. Takvu je usiljeno uspostavljenu ravnotežu slijedila i ravnoteža apologijske evazije, s neimenovanjem krivaca u prvoj i formulacijom o "zasluživanju isprike" umjesto izričite isprike u potonjoj situaciji.³³ Kao i u

---

³¹ Udruga je za obilježavanje izabrala datum Prosinačkih žrtava iz 1918. godine, na taj način simbolično zaobilazeći 2. sv. rat u kojem je pripajanje Zadra Hrvatskoj učinjeno u sklopu antifašističkih snaga. "Domobrani paradirali Zadrom noseći Pavelićevu sliku", HINA 6. XII. 2004., datum zadnjeg pristupa na www.hina.hr 1. VI. 2012. Ratne etnografije 2. sv. rata u Europi v. kod Cappelletto 2005., ezule u hrvatskoj ratnoj etnografiji donosi Ballinger 1996.

³² Usp. simboličko značenje legitimiranja oslobođenja zemlje posredstvom zajedničke fotografije generala i Predsjednika Republike kao vrhovnog zapovjednika nakon povratka generala Ante Gotovine u Hrvatsku 16. XI. 2012. godine. Iako je vojska agresorske zemlje zaobiđena sudskim osudama, u simboličkom smislu joj je zbog osuđenih vojnih i policijskih zapovjednika onemogućena slična komemoracija. O prijedorima uz naziv rata i obuhvat komemoriranih žrtava v. članak Biljane Mitrinović "Koliko traju večne vatre", NIN 2716, 16. I. 2003.

³³ Predsjednik Republike Crne Gore je u Cavtatu 17. VI. 2000. u ime građana Crne Gore zbog šteta u "tragičnim događajima" uputio "iskreno žaljenje".

globalno najpoznatijem apolozijskom procesu, onom japansko-južnokorejskom, apolozirani ne podozrijevaju apologete zbog manjka isprika već zbog uzmicanja pred vlastitim elektoratom, raskoraka sadržaja u povijesnim udžbenicima, odnosu spram ratnih zločinaca itd. Na sličan način se mjesto vukovarske i drugih isprika prepoznaje u domeni političkih nadmetanja i integracijske nadnaracije kojoj je narativ rata postao tek dijelom.³⁴ Taj je integrativni narativ, također, sredstvo zaliječivanja posljedica rata. "Unutrašnja i međunarodna stabilnost je ovisila o suočavanju s prošlošću, ili u najmanju ruku o potiskivanju nekih među akutnijim konfliktima koje je podstaklo" (Lebow 2006: 22).

Iz ovih razloga svako komemoriranje 18. studenoga u Škabrnji sadrži i novo odvagivanje sekcijskog narativa rata od značaja za ukupni hrvatski ratni narativ, smještenom u svojem širem okviru.³⁵ Na drugom mjestu jednog masovnog ratnog zločina istraživačica bilježi kako su preživjeli nepovjerljivi prema nad-lokalnom diskursu njihove vlastite intimne povijesti, gajeći lokalnu "protupovijest" sučeljenu glavnom narativu i ne slažući se niti oko načina komemoriranja (Cappelletto 2005: 112 i 116).³⁶

Predsjednik Republike Srbije Boris Tadić 24. VI. 2007. se posredstvom televizije ispričao građanima Hrvatske "kojima su nesreću načinili pripadnici srpskog naroda", kao što se i iz isprike na samoj Ovčari 4. XI. 2010. moglo razumjeti kako su počinitelji bili sunarodnici bez uključenosti državnih ustanova. Istoga dana je Predsjednik Republike Hrvatske u Paulin Dvoru među ostalim rekao kako "oni koji su ostali iza žrtava zaslužuju našu ispriku"; sve po www.hina.hr, datum zadnjeg posjeta 1. VI. 2012.

³⁴ Da bi srbijanski predsjednik na mjesto ispričavanja uopće mogao doći, relativnoj parlamentarnoj pobjedi ekstremne stranke se othrvao sklopivši 2007. godine koaliciju sa strankom vladajućom u vrijeme ratova koja agresije u susjednim zemljama predstavlja isključivo kao niz secesionističkih i civilnih ratova. Ovakvi su simbolički manevri bjelodani zbog javne naravi demokratskog legitimiteta, podrivajući katarzički i kolektivni društveni terapijski potencijal spoznaja dostignutih u suočavanjima s prošlošću. Zaobiđeni relativni izborni pobjednik osvojio je naredni mandat.

³⁵ Među točkama pamćenja uz stratišta iz ratnih pozadina ističu se i značenja vezana za bojišnicu, poput *ničije zemlje* (Leed 1979: 15) čiji se smještaj danas još može razaznati po upozorenjima opasnosti od minskih polja, te napuštenih vojnih instalacija, ili mjesta razmjene zarobljenika (Pakovo Selo), kao i starim jednako lociranim uobičajenim mjestima megdana (Šibuljine iz vremena mletačko-austrijskog razgraničenja).

³⁶ Radi se o njemačkom smaknuću 758 stanovnika tri toskanska sela 12. VIII. 1944., zbog čega su radi izazivanja bez zaštićivanja sela neki preživjeli među sobom prezirali također i partizane. Promjene u obilježavanjima zločina odražavale su i bile povodom mnogobrojnih lokalnih reakcija (npr., "Ove godine odražavale su i bile povodom mnogobrojnih lokalnih reakcija (npr., "Ove godine u kosturnici je svećenik nosio crvenu misnicu, konačno crvenu! Rekao je kako je

Preživjeli postaju povjesničari svojeg vlastitog iskustva (Farmer 1999: 213). Na takvim mjestima etnologima nije zadatak "da pouzdano utvrde stanje stvari i na osnovu njega donesu valjanu presudu" (Naumović 2004: 21, po: Prica 2005: 37). Relacijski odnosi čiju važnost ističe istraživačica traumatskih lokalnih narativa (Seaton 2008: 304), u ovakvim se slučajevima ne tiču samih poprišta. Postojeća ratna etnografija je, u tom smislu, jednostrana. "Srpska etnologija, svesno ili nesvesno, gotovo se u potpunosti ogradila od razmatranja mogućnosti sopstvenog doprinosa u domeni (...) kritike i osude zločina činjenih u nečije ime u skoroj prošlosti" (Bačević 2007: 110). Na primjeru ruske ratne etnografije se vidjelo kako naracije koje uključuju zločine vojske svoje države od etnologa ne čini izdajnika, no prikupljanje etnografskih intervjua posredstvom suradnika ga iz metodološkog područja etnologije i antropologije seli u kvalitativnu sociologiju (Tishkov 2004., v. i Povrzanović 1992: 77). Također, "stanje stvari" za utvrđivanje nije status već proces. Umjesna kritika hrvatske ratne etnografije, u svojem tadašnjem karakterističnom omjeru pažnje usmjerene na pogorjelce, odnosila se na "podržavanje statusa žrtve vezujući ih za gubitak identiteta i doma kroz prikupljanja prisjećanja i zavičajnih tradicija" (Greverus 1996: 285). Često se čini kako su etnografivim pitanjima dokumentirani pasivni prijenosnici vrijednosti tradicijske kulture (Černelić i Rajković Iveta 2010.), a ne aktivni stvaratelji kulture bilo iz svojih napuštenih domova, iz dana stvaranja rješenja za preživljavanje, iz svojih nevoljnih pribježišta ili na novim počecima nakon povratka.

Ratna etnografija iscjeliteljskog potencijala nije faktografija nasilja već dokumentiranje relacijski snažnih stavova o tomu (Nordstrom 1997: 17). Srađivanje današnjih stavova s njima može otvoriti puta zaliječivanju posljedica nasilja, s promjenama viđenja poput onih povezanih s globalnim zaživljavanjem diskursa ljudskih prava (Rigney 2012: 252). Metodološki prikladan način izgradnje dokumenta ovakve sposobnosti je etnografija. U lokalnim zajednicama ona se tiče kolektivnog pamćenja prema kojem se u mrežama uzajamnosti određuje pripadnost (Winter i Sivan 1999: 27), na značajnim mjestima se komunikacijskim posredovanjima rasprostiranje ovakvih mreža može snažno protegnuti. Do takvog pamćenja se drži ne samo

---

obukao tu misnicu koja simbolizira mučenike, ali tomu je trebalo šezdeset godina!", Cappelletto 2005: 115).

kao do objekta pamćenja (Slyomovics 1998.), već i kao do kulturnog objekta (Cappelletto 2005: 123-125).³⁷

Budući da ljudi ne ratuju lokalno izrađenim oružjem i lokalno namaknutim resursima (sve do razine opće popularnosti filmova protkanih nasiljem), do kojih su imali doći razmjenama i podmirivanjem širih interesa pa niti ne postoji takva pojava kao što bi doslovno bio *lokalni rat* (Ferguson i Whitehead 2001: XVII, Nordstrom 2004.). Takva verbalna vodica za ispiranje usta najzornija je u elaboraciji "vjekovnih mržnji" (Gagnon 2004.).³⁸ Shodno tomu, striktno lokalnih implikacija ne može biti ni ratna etnografija (Nordstrom 1997: 25). Česte inozemne kritike hrvatske ratne etnografije Domovinskog rata kao pristrane i multilokalno manjkave u osnovi se tiču zasada antropologije koji su istraživače tjerali u sela, tj. u partikularne kulture. Iako nitko među desetcima kulturnih antropologa koji su doktorirali istražujući u Jugoslaviji (Bennett 1998.) sebi za cilj nije postavio istraživanje "Jugoslavena" i jugoslavenskih institucija kako se to radilo već i tada a danas bez zazora u EU (Cohen 1982., Wilson 1998.), primjedbe na *jugoslavensko* imenovanje rata među državama koje više nisu bile jugoslavenske su bile gotovo samorazumljivim razlogom za političku diskvalifikaciju hrvatskih etnologa (Halpern i Kideckel 2002: 17). Kad se u takvoj ratnoj karakterizaciji ustrajno konstatira kako je secesionistički izazvan rat protiv legitimnih federacijskih vlasti završio bez pobjednika (Halpern i Kideckel 2002: 14, 18, 32, Hammel 2002: 49),

---

³⁷ "Prisjećanje prošlih događaja nije isto što i pamćenje. Iskustvo se zgušnjava u pamćenje koje je kroz vrijeme podvrgnuto reformulacijama i prepričavanjima. Takve reformulacije nisu do samog iskustva, koje više nije raspoloživo, već prije do tragova iskustva koji su manje verbalni a više mnemonički. To može biti prisjećanje pojedinosti koje su iskusili drugi, a ne sam pripovjedač. Pamćenje je početno oblikovanje ili kristalizacija iskustva. Tada može postati predmetom višestrukih reformulacija kakve oživljavaju osjećaje u drugima i postaju dijelom njihovih autobiografskog iskustva" (Cappelletto 2005: 111). U Hrvatskoj se ovim raspravama lakše posvetiti nakon prevođenja polazne studije (Connerton 2004.) i objavljivanja dva povjesničarska zbornika radova (izbor najvažnijih inozemnih tekstova u Brkljačić i Prlenda 2006., originalni domaći radovi u Cipek i Milosavljević 2007.).

³⁸ Za ratove Srbije iz 1990-tih iz antropološkog se rječnika znaju posuđivati i etnički ili čak plemenski (tribalni) epiteti, pronalazivi i u argumentacijama procesa na Međunarodnom sudu UN za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije. Nakon dolaska američkih vojnika radi održavanja mira u Bosni i Hercegovini informatičar Michael Linder i novinar Jim Bartlett su svoj internetski portal posvećen posredovanju vijesti između BiH i SAD nazvali *Berserkistan*.

dobijamo znanje nesposobno ikoga zaliječivati, u osnovi legitimirajući nasilje i njegove buduće evokacije.

Ratna etnografija ne ovisi o relativizacijama. Među nekadašnjim njemačkim vojnicima iz 2. sv. rata je metodološki uzoran projekt proveo Fritz Schütze (1992.). Njegovo metodološko oblikovanje istraživanja sa svojim poljskim kolegama u jednom se obilježju može kontrastirati s optužbama za petokolonaštvo kakve su dopale ozbiljnih židovskih i palestinskih istraživača konfliktnih narativa u Izraelu (Scham i Yahya 2003: 405): od prvog je rata u trenutku prvog izlaganja prošlo četrdeset godina, dok je drugi praktično neomeđen. U isto vrijeme su se počeli objavljivati i temati socijalne historije, temeljeni na stasalim istraživanjima kulture svakodnevice s mnogim uvrštenim svjedočanstvima, prilagođeni širokom javnom interesu poput natječaja za učeničke eseje na temu ratne svakodnevice radi kojeg su se njemačke knjižnice i arhivi ispunili čitateljima u potrazi za podacima o tadašnjem radu vlastitih škola, župa, omladinskih udruga itd. (Bessel 1987: XII, Peukert 1989: 11). I drugdje se četrdesetogodišnjice traumatičnih događaja ističu kao prijelomno vrijeme spajanja konaca iz otvarajućih arhiva i dozrijevanja spremnosti na razgovor njihovih ostarjelih sudionika. U takvom odmaku nakon 2. sv. rata masovno je raširen interes za njegovu usmenu povijest, među kojima su neke naklade i filmovi uz pomoć savršenijih umjetničkih i tehničkih sredstava ratne reaktualizacije uspješno prometnule u nove žive točke globalnog imaginarija. Oživljavanje etičkih dilema i raspravljanost svoj javni značaj može dosegnuti upravo takvim sredstvima. Već su od tog vremena tehnološke mogućnosti dopunjene internetom na kojem svojim koloritima nisu oživjeli samo likovi iz bordela ratnika s početka devedesetih (Čolović 2011: 12), već su se uspostavili i novi prostori dijalogiziranja – napose važnih za identitetska utvrđivanja u izbjegličkim dezorijentacijama (Gavrilović 2007: 80, Bausinger 1996: 290).

KREATIVNO PAMĆENJE I ZNANOST

Budući da je rat stvar kulture, o njemu se i ne da govoriti sušto egzaktno. Ne postoji opće usvojeni naziv srbijanskih ratova iz 1990-tih, kao što ni na samom integralnom ratištu Domovinskog rata nije moguće povući odsječnu crtu unutar Bosne i Hercegovine – primjerice u opkoljavanju Knina 1994. i 1995. te zaključnim ratnim operacijama koje su omogućile višestrani

mirovni sporazum. Nađemo li se negdje u Europi u društvu dvaju sugovornika koji za početak 2. sv. rata drže 1939. i 1941. godinu, jedan od njih bi mogao biti Englez a drugi Rus. To ih, ipak, ne će priječiti zajedno proslavljati obljetnice te ratne pobjede, od 2005. uključivo i s predstavnicima Njemačke. Austrijanci će se smatrati prvom zemljom-žrtvom nacističke ekspanzije još i prije samog rata ma kako mu se računao početak, no i prije njih su pod koga fašističke ratne dekade 1935-1945. pali Abesinci dok je u Mandžuriji ratno stanje počelo još 1931. godine.³⁹ Pri današnjim proslavljanjima se Rusiji ne stavlja na nos kako je sudjelovala u agresiji iz 1939., a čvrsto povezivanje viktimizacijskih naracija i vlastitog masovnog stradavanja Nijemcima omogućuje raspravljati i o tako osjetljivim temama bez gubljenja njemačkih počinitelja i njemačkih odgovornosti iz vida (Berger 2006: 221). Tamo gdje su nekadašnji protunjemački gerilci kasnije dospjeli u ratnu poziciju Nijemaca, poput Francuza u Alžiru, rat je ostao i bez matice pamćenja i bez imena (Prost 1999: 172).⁴⁰ Ratni narativi mogu predstavljati i glavne nacionalne narative, stopljene s poslijeraćem.⁴¹ Zbog jednog takvog inozemni židovski turisti u Jeruzalemu obvezno posjećuju određeni hotel, jer u gradu u kojem je devet desetina starih zgrada arapsko jedina arhitektonska evokacija drevnog povijesnog autoriteta leži u hotelskoj atrakciji makete Herodovog hrama (Scham i Yahya 2003: 404). Kultura svoje zadaće ne obavlja fizičkim zakonitostima, u tragovima sjećanja ona je selektivna i teleskopska – dakle, reinterpretacijska (Winter i Sivan 1999: 13). Kao što uvjerljivost mobilizacijskih simbola ovisi o njihovoj širokoj usvojenosti, tako je i s individualnim naracijama. Dok ne uzmu udjela u međusobnim dijeljenjima, one su tek stvar osobnih psihologizacija. Preoblikovanje individualnog u kolektivno pamćenje čini proces kulture, prema kakvom je u antropološkom istraživanju rata u Mozambiku svoju pozornost usmjerila Carolyn Nordstrom (1997: 78). Pri tomu se ravnala ranijim poukama, poput one iz obračuna Hindusa i Sikha nakon atentata na Indiru Gandhi:

---

³⁹ Britanski povjesničar Niall Ferguson je kao početak polustoljetnog rata masovnih ubijanja predložio 1914. ili čak i desetljeće ranije, a za kraj osam godina nakon 1945. godine (Jones, O'Brien i Schmidt-Supprian 2008: 4).

⁴⁰ O imenima ratova v. Ashplant, Dawson i Roper 2004: 54-60.

⁴¹ Usp. narativ nasilnog raspada zemlje i bogaćenja "novih Rusa" kod Ries 2002.

"Muškarac, kojem su bila ubijena dva sina, ponudio je prikupiti pedeset rupija ako u novinama uspijemo objaviti svjedočanstvo o njihovom stradavanju. Tako smo otkrili da neprekinuta dvodnevna izvrnutost brutalnom nasilju ljude nije uspjela lišiti njihovih pojmovnih potreba, niti je moglo otupiti njihovu očajničku potrebu zabilježavanja i komuniciranja istine (...). Htjeli su da njihova patnja postane poznata, kao da će strašna stvarnost toga moći biti ukroćena tek kada postane dijelom javnog diskursa." (Das 1985: 5, po: Nordstrom 1997: 79)

"Za načine na koje ljudi suočeni sa smrću stvaraju značenja od središnje je važnosti kultura", ustvrdila je etnologinja Ivana Maček koja se vjerodostojnom metodologijom posvetila sarajevskoj ratnoj etnografiji.⁴² U tako duboko zagrabljenim etnografijama otvaraju se i prozori u rijetko doticane kulturno kondicionirane intimnosti poput molitvi (Maček 2009: 49).⁴³ S takvim etnografskim izdašnostima se ne radi o tomu da u nekakvom nacionalnom ratnom narativu arbitrarno utvrdimo kako se ljudi u ratu prkosno drže rutina, uređuju u inat ratu ili pak ustaljuju odijevati komotno i sportski (Gligorević 1992: 15, Povrzanović Frykman 2002: 77 i 81, Maček 2009: 47 itd.), već o tomu da se sve te crtice na svojim mjestima i u svojim procesima ne iskućivo aktualnim već i restrospektivnim dokumentiranjima uopće posvjedoče. One su raznovrsne i neočekivane, već poslovično prisutne npr. u ratnim prilagodbama ishrane (Ritig-Beljak 1993., Katica 2002.), u ratnom humoru (Jovanović 2002.), novostvorenoj glazbi (Pettan 1998.), ratnim kućnim ambulantom ili radionicama itd. Ljudi ne ponavljaju jednostavno stare svjetove kakvi su agresiju i polučili, već stvaraju nove. "Najviše ljudi je bilo aktivno posvećeno izgradnji njihovih života i društava, surađujući s drugima na pronalaženju rješenja za ratne uskraćenosti i ustanovljavanju mjera za rješavanje sukoba na lokalnoj razini" (Nordstrom 1997: 12). Ovakva kultura nije bezlična i bezimena. Poimenične rekonstrukcije od jednog do drugog kućnog broja u

---

⁴² "Šačica je istraživača voljnih živjeti u gradu pod izravnom opsadom" (Nordstrom 1997: 109), no ova etnologinja školovana u Hrvatskoj je učinila upravo to.

⁴³ Za razliku od npr. pušenja, molitva je način smanjivanja napetosti kakav pojedinca komunikacijski ne odvaja od skupine. Društveno je dinamična, s većom zastupljenošću u obiteljima iz kojih je više sudionika u ratu (Kimmerling 1985: 112).

selu zbivale su se nakon ratnih brutalnih haranja, kako je to za Oradour-sur-Glane učinila Sarah Farmer (1999.), za usporedne narative nesrušenog palestinskog sela Ein Houd tim je složeniji zadatak imala Susan Slyomovics (1998.), dok je kod nas Španovicu etnografski uskrsnuo Tonči Erjavec (1992.).

Osim vrijednosti za lokalne zajednice, ratna i poratna etnografija sadrže potencijal ojačavanja društvene relevantnosti istraživanja kulture. Važnost kulturnih refleksija rata u domeni same zaštite kulture demonstrirana je uvođenjem termina *kulturno dobro* (kojim se zamijenio izraz *spomenik kulture*) upravo u Konvenciji za zaštitu kulturne baštine u slučaju oružanog sukoba još 1954. godine.⁴⁴ Poput umjetnosti, i znanstveno istraživanje je neodvojivo od konteksta politike rata. Doima se kako nad PTSP-om raspoznatim u antičkim vrelima nakon početka industrijske proizvodnje oružja više zdvaja moderni čovjek nego što su to činili sami drevni suvremenici, pa su nakon 1. sv. rata u potrazi za racionalizacijama istraživog nasilja filolozi spremno rastvorili antropološki prozor u ono što se činilo slikom predindustrijskih predaka na djelu. U Hrvatskoj, za razliku od godina nakon 2. sv. rata i istarskih istraživanja koja su dovela do osnivanja Etnografskog muzeja Istre i Jadranskog instituta, mirovni sporazum iz 1995. godine nije dirao granice pa ekspertno poznavanje rasprostranjenosti populacija po njihovim kulturnim obilježjima, srećom, nije bilo potrebno. Etnografske reakcije na ratna zbivanja pojavile su se već 1991. godine (Povrzanović 1992.) i kroz ostatak 1990-tih su se znanstveno legitimirale primjenom dominantnog kulturno-antropološkog diskursa.⁴⁵ U domaćoj je društvenoj i znanstvenoj javnosti odraz ovih prinosa i analiza uglavnom bio blijed, u ratnim potrebama nalazeći interpretacijske paradigme na drugim stranama. Primjerice, za pojavu koja se u međunarodnoj terminologiji naziva *etnocidom* (sociokulturna analogija genocida; Seymour-Smith 1986: 97) u javnom diskursu je zaživio izraz *kulturocid* kakav se inače rabi u značenju destruktivne asimilacije (Tax 1968: 201). Unutar same znanstvene discipline ratna etnografija nije

---

⁴⁴ Profiliranje novog pojma reakcija je na Holokaust, jer se slovom Konvencije nije smjelo pružiti dojma kako se novim propisom štite zgrade a zanemaruju ljudi. U tom smislu se utanačivanje "zakona o zaštiti imovine" kanaliziralo u donošenje "zakona o zaštiti kulture" (Colwell-Chanthaphonh i Piper 2001: 226).

⁴⁵ Nije postojao znanstveno-istraživački projekt kakav bi tražio ulaženje u ove teme, radilo se o individualnim odlukama trajno povezanim sa značenjima integriteta znanstvenika i etike struke (Rihtman-Auguštin 1996: 275).

smatrana prikladnim dijelom retrospektivnih etnografskih prezentacija s konca 1990-tih godina (Čapo Žmegač et al. 1998., Vitez i Muraj 2001.), kao što u objavljenom etnografskom svesku ravnokotarskih bilježenja "nismo došli istraživati etnografiju rata već tradicijsku kulturu i način života lokalnog stanovništva" (Černelić i Rajković Iveta 2010: 12). Od tako rezerviranog paleoetnografiziranja, na terenu gdje je upravo povijesna kultura ratovanja kondicionirala esencijaliziranu tradicijsku kulturu, lokalne su zajednice mogle steći tek muzeografskih spoznaja. Kao zanimljiv istraživački ključ pojavio se rodni aspekt (Jambrešić Kirin 1995: 178, Prica 2005: 34, Povrzanović Frykman 2000: 156), kakav nije slučaj: dovoljno je usporediti s rodnom demontažom nasilja s raznih strana svijeta.⁴⁶ U poslijeratnom razdoblju rodni ključ je važan i za pristupanje značenjima civilnog društva s nizom lokalnih nositeljica građanskih okupljanja (Benkovac, Gračac, Knin, Drniš, Kistanje i dr.). Često sredstvo i motiv u njihovim akcijama je korištenje baštine, što do sada nije povezano s ratnim etnografijama. U dijelu Hrvatske gdje je nasilje uvedeno, to je jedan od puteva kojim se iz njegove dekonstrukcije mogu polučiti također sveprimjenjivi rezultati.

Užasavajućoj konstataciji kako je čovjek najneslućenije vrhunce kreativnosti i organizacije dosegnuo bilo kroz hegemonijske poretke prisile ili u destruktivnim rješenjima poput industrijaliziranog usmrćivanja i oružja masovnog uništenja ljekovito parira filologova primjedba kako su upravo "ratničke države te koje stvaraju najistančaniju kritiku militarističkih vrijednosti na kojima počivaju" (Beard 2007: 4). Tako kondicionirani interpretativni aparat ostaje korisnim i dugo nakon zadnjeg ispaljenog metka, živeći u eri svjedoka (Wievorka 2006.) u kakvoj su "načini pamćenja određeni najezdom privatnih sjećanja u javni prostor" (Niven 2006: 20). Rat ne samo da uvjetuje, već i stvara značenja dugo nakon što ga već nema.

---

⁴⁶ Promjenu javnog mnijenja povodom napada na Libanon je u Izraelu 1982. bilo potpomognuto i akcijama "Četiri majke", protumafijski "Il comitato dei lenzuoli" su u Palermu navečer nakon atentata na Falconea ispisanim plahtama rasprostrtim među svojim balkonima 1992. pokrenule tri sestre sa svojim kćerima, ulične prosvjede i peticiju za prekid nasilja na Korzici početkom 1995. pokrenuo je potom oformljeni ženski pokret "Femmes Contre la Violence", "Pravdu za Roberta" koja je 2005. pridonijela IRA-inom proglašenju kraja rata činilo je pet sestara katolika likvidiranog hirom terorista, itd. S njima se među zbivanjima uz srbijanske ratove 1990-tih godina može usporediti "Bedem ljubavi" (majke novaka iz siječnja 1990. i kasnije), "Žene u crnom" iz Beograda, udruga srebreničkih majki i dr.

Pitanje kraja rata je ujedno i dilema o njegovim mobilizirajućim značenjima, stoga se u istraživačkom kretanju ratnim prostorom kulture prečesto zatječemo u bukvalnom kulturnom prostoru rata. Srećom, takav je prostor velikim dijelom simbolički. Automobilska povorka koja trubi prevozeći svatove oponaša pucajući mimohod prenošenja miraza među kućama mladenaca, u korijenu neodvojiv od stočarskog trijumfa pregonjenja nasilno osvojene stoke. U sjevernodalmatinskom prostoru smo predočili jedno od mnogih područja čija se baština, upravo kao i povijest njenog tumačenja, može plodonosno reinterpretirati u okviru etnologije rata.

BIBLIOGRAFIJA

- Ashplant, Timothy G., Graham Dawson i Michael Roper (ur.). 2004. *The Politics of Memory: Commemorating War*. New Brunswick i London: Transaction Publishers.
- Ashplant, Timothy G., Graham Dawson i Michael Roper. 2004. "The politics of war memory and commemoration: contexts, structures and dynamics", u: Ashplant, Dawson i Roper 2004: 3-85.
- Atkin, Nicholas. 2008. *Civilians in Wartime Twentieth-Century Europe*. Westport: Greenwood Press.
- Ausenda, Giorgio (ur.). 1992. *Effects of War on Society*. Ipswich: Boydell Press.
- Ausenda, Giorgio, i Riccardo Pozzo. 1992. "The Evolution of Learned Thinking on the Significance of War from Classical Greece to the Renaissance: A Survey", u: Ausenda 1992: 21-36.
- Austin, N. J. E., i N. B. Rankov. 1995. *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*. London i New York: Routledge.
- Bachrach, Bernard S. 1999. "Early Medieval Europe", u: Raaflaub i Rosenstein 1999: 271-307.
- Bačević, Jana. "Srpska antropologija i suočavanje sa prošlošću". *Antropologija* 3: 110-121.
- Balandier, Georges. 1986. "An anthropology of violence and war", *International Social Science Journal* 38 (4): 499-511.
- Ballinger, Pamela. 1995. "The Istrian *Esodo*: Silences and Presences in the Construction of Exodus", u: Jambrešić Kirin i Povržanović 1996: 117-132.
- Barić, Nikica. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*. Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.

- Beal, Richard H. 1995. "Hittite Military Rituals", u: Meyer i Mirecki 1995: 63-76.
- Beard, Mary. 2007. *The Roman Triumph*. Cambridge i London: Belknap.
- Bell, Lanny. 2007. Conflict and Reconciliation in the Ancient Middle East: The Clash of Egyptian and Hittite Chariots in Syria, and the World's First Peace Treaty Between 'Superpowers'", u: Raaflaub 2007: 98-120.
- Bennett, Linda A. 1998. "A Forty-Year Retrospective of the Anthropology of Former Yugoslavia", u: Parman 1998: 118-133.
- Benveniste, Emile. 2002. [1969.] *Rečnik indoevropskih ustanova*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Berger, Stefan. 2006. "On Taboos, Traumas and Other Myths: Why the Debate about German Victims of the Second World War is not a Historians' Controversy", u: Niven 2006: 210-224.
- Bessel, Richard (ur.). 1987. *Life in The Third Reich*. Oxford: Oxford University Press.
- Bessel, Richard. 1987. "Introduction", u: Bessel 1987: XI-XIX.
- Bogišić, Baltazar. 1874. *Gragja u odgovorima i razliĉnih krajeva slovenskoga juga*. Zagreb: JAZU.
- Bohlman, Philip V. 2004. *The Music of European Nationalism: Cultural Identity and Modern History*. Santa Barbara, Denver i Oxford: ABC Clio.
- Borzić, Igor. 2010. *Keramiĉki nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum-amfiteatar*. Zadar: Sveučilište u Zadru (rukopis doktorskog rada).
- Bošković, Aleksandar (ur.). 2008. *Other People's Anthropologies: Ethnographic Practice on the Margins*. New York i Oxford: Berghahn, 2008.
- Brkljaĉić, Maja, i Sandra Prlenda (ur.). 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing i Tehniĉka knjiga.
- Bausinger, Hermann. 1996. "Concluding Remarks", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 287-291.
- Campbell, Brian. 2002. *War and Society in Imperial Rome 31 BC – AD 284*. London i New York: Routledge.
- Cappelletto, Francesca (ur.). 2005. *Memory and World War II*. Oxford i New York: Berg.
- Cappelletto, Francesca. 2005. "Public Memories and Personal Stories: Recalling the Nazi-fascist Massacres", u: Cappelletto 2005: 101-130.

- Carneiro, Robert L. 1994. "War and Peace: Alternating Realities in Human History", u: Reyna i Downs 1994: 3-28.
- Chagnon, Napoleon A. 1977. [1968.] *Yąnomamö, The Fierce People*. New York: Holt, Rinehart i Winston.
- Chesnais, Jean-Claude. 1992. "The history of violence: homicide and suicide through the ages", *International Social Science Journal* 44 (2): 217-234.
- Cipek, Tihomir, i Olivera Milosavljević (ur.). 2007. *Kultura sjećanja: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Cohen, Yehudi A. 1982. "Studying A Nation-State Anthropologically", u: Fahim 1982: 193-210.
- Colwell-Chanthaphonh, Chip, i John Piper. 2001. "War and Cultural Property: The 1954 Hague Convention and the Status of U.S. Ratification". *International Journal of Cultural Property* 10 (2): 217-245.
- Connerton, Paul. 2004. [1989.] *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Crapanzano, Vincent. 1987. "Frenzy", u: Eliade 1987: V, 433-435.
- Čale Feldman, Lada, Ines Prica i Reana Senjković (ur.). 1993. *Fear, Death and Resistance*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Matica hrvatska i X-Press.
- Čale Feldman, Lada. 1995. "Prolegomena istraživanju hrvatskog amaterskog kazališta: primjer izbjegličkih radionica." *Narodna umjetnost* 32 (2): 235-252.
- Čale Feldman, Lada. 1996. "Theatrical Metamorphoses: Turning Exile into a Fairy Tale", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 209-229.
- Čapo Žmegač, Jasna, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj. 1998. *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Černelić, Milana, i Marijeta Rajković Iveta (ur.). 2010. *Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara: Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. Zagreb: FF Press.
- Černelić, Milana, i Marijeta Rajković Iveta. 2010. "Uvod. Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara: Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini", u: Černelić i Rajković Iveta 2010: 7-25.
- Čolović, Ivan. 1993. *Bordel ratnika: Folklor, politika i rat*. Beograd: XX vek.
- Čolović, Ivan. 2011. *Za njima smo išli pevajući*. Zagreb: Pelago.

- Desnica, Boško. 1950-1951. *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684, I-II*. Beograd: SAN.
- Dumézil, Georges. 1942. *Horace et les Curiaces*. Paris: Gallimard.
- Dumézil, Georges. 1969. *Heur et malheur du guerrier*. Paris: PUF.
- Eliade, Mircea (ur.). 1987. *The Encyclopedia of Religion, I-XVI*. New York i London: Macmillan i Collier.
- Erjavec, Tonči. 1992. *Španovica: kronika nastajanja i nestanka*. Zagreb: Novi Liber.
- Fahim, Hussein (ur.). 1982. *Indigenous Anthropology in Non-Western Countries*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Farmer, Sarah. 1999. [1994.] *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane*. Berkeley: University of California Press.
- Ferguson, R. Brian. 2001. "A Savage Encounter: Western Contact and the Yanomami War Complex", u: Ferguson i Whitehead 2001: 199-227.
- Ferguson, R. Brian, i Neil L. Whitehead (ur.). 2001. *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare*. Santa Fe i Oxford: School of American Research Press i James Currey.
- Ferguson, R. Brian. 1999. "A Paradigm for the Study of War and Society", u: Raaflaub i Rosenstein 1999: 389-437.
- Finney, Joseph C. 1968. "General Discussion", u: Fried, Harris i Murphy 1968., str. 59 i 60.
- Frazer, James G. 2002. [1890.] *Zlatna grana: podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Sion i Jesenski i Turk.
- Fried, Morton, Marvin Harris i Robert Murphy (ur.). 1968. *War: The Anthropology of Armed Conflict and Aggression*. New York: The Natural History Press.
- Fussell, Paul. 1975. *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gagnon, Valère Philip Jr. 2004. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. "Srpske izbeglice na Internetu: između odbijanja i prihvatanja realnosti", *Antropologija* 3: 70-85.
- van Gennep, Arld. 1960. [1909.] *The Rites of passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gligorević, Ljubica. 1992. "Nažalost, to nije bio samo ružan san." *Etnološka tribina* 15: 9-16.

- Goody, Jack. 1995. *The Expansive Moment: The Rise of Social Anthropology in Britain and Africa 1918-1970*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenhouse, Carol J., Elizabeth Mertz i Kay B. Warren (ur.). 2002. *Ethnography in Unstable Places: Everyday Lives in Contexts of Dramatic Political Change*. Durham i London: Duke University Press.
- Greverus, Ina-Maria. 1996. "Rethinking and Rewriting the Experience of a Conference", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 279-286.
- Hammel, Eugene A. 2002. "Pouke iz jugoslovenskog lavirinta", u: Halpern i Kideckel 2002: 34-59.
- Hanson, Victor D., i Barry S. Strauss. 1999. "Epilogue", u: Raaflaub i Rosenstein 1999: 439-453.
- Halpern, Joel M., i David A. Kideckel (ur.). 2002. *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz kuta antropologa*. Beograd: Samizdat B92.
- Halpern, Joel M., i David A. Kideckel. 2002. [2000.] "Uvod: posmatranje kraja Jugoslavije", u: Halpern i Kideckel 2002: 13-33.
- Hedges, Chris. 2003. *What Every Person Should Know About War*. New York: Free Press.
- Hirsch, Francine. 2005. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- Jackson, Alastar. 1993. "War and raids for booty in the world of Odysseus", u: Rich i Shipley 1993: 64-76.
- Jambrešić Kirin, Renata. 1995. "Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva." *Narodna umjetnost* 32 (2): 165-185.
- Jambrešić Kirin, Renata, i Maja Povrzanović (ur.). 1996. *War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jelić, Vojin. 1996. *Pogledaj svoje ruke*. Split: Feral Tribune.
- Jones, Heather, Jennifer O'Brien i Christoph Schmidt-Supprian (ur.). 2008. *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*. Leiden: Brill.
- Jones, Heather, Jennifer O'Brien i Christoph Schmidt-Supprian. 2008. *Introduction: Untold War*. Leiden: Brill.
- Jordania, Joseph, 2011. *Why Do People Sing? Music in Human Evolution*. Hillside, UK: Logos.

- Jovanović, Goran. 2002. "Jugoslovenski rat na karikaturama", u: Halpern i Kideckel 2002: 327-363.
- Kale, Jadran. 2010. "Kulturna industrija narodne nošnje." *Etnološka istraživanja* 15: 175-202.
- Kaplan, Brett Ashley. 2007. *Unwanted Beauty: Aesthetic Pleasure in Holocaust Representation*. Urbana i Chicago: University of Illinois Press.
- Katica, Velija. 2002. *Ishrana u ratu*. Sarajevo: Promocult.
- Kideckel, David A. 1998. "Utter Otherness: Western Anthropology and East European Political Economy", u: Parman 1998: 134-147.
- Kockel, Ullrich, Máiréad Nic Craith i Jonas Frykman (ur.). 2012. *A Companion to the Anthropology of Europe*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Konstan, David. 2007. "War and Reconciliation in Greek Literature", u: Raaflaub 2007: 191-205.
- Kuper, Adam. 1973. *Anthropologists and Anthropology: The British School 1922-1972*. London: Allen Lane.
- Kuznetsov, Anatoly M. 2008. "Formation and Institutionalization of Russian Anthropology", u: Bošković 2008: 20-43.
- Lebow, Richard Ned, Wulf Kansteiner i Claudio Fogu (ur.). 2006. *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham i London: Duke University Press.
- Lebow, Richard Ned. 2006. "The Memory of Politics in Postwar Europe", u: Lebow, Kansteiner i Fogu 2006: 1-39.
- Leed, Eric J. 1979. *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lincoln, Bruce. 1987. "War and Warriors: An Overview", u: Eliade 1987: XV, 339-344.
- Littleton, C. Scott. 1987. "War and Warriors: Indo-European Beliefs and Practices", u: Eliade 1987: XV, 344-349.
- Lord, Albert B. 1990. [1960.] *Pevač priča*. Beograd: XX vek.
- Maček, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Malešević, Miroslava. 2005. "Tradicija u tranziciji: U potrazi za 'još starijim i lepšim' identitetom", Zbornik radova Etnografskog instituta SANU 21: 219-234.
- Malešević, Siniša. 2011. *Sociologija rata i nasilja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

- Margry, Peter Jan, i Cristina Sánchez-Carretero. 2011. *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*. New York i Oxford: Berghahn.
- McNeill, William H. 1995. *Keeping Together in Time: Dance and Drill in Human History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Meyer, M. Marvin, i Paul A. Mirecki (ur.). 1995. *Ancient Magic and Ritual Power*. Leiden: Brill.
- Miörner Wagner, Anne-Marie. 1996. "Overcoming Despair and Identity Crisis through Music and Dance", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 265- 271.
- Mosse, George L. 1990. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press.
- Niditch, Susan. 2007. "War and Reconciliation in the Traditions of Ancient Israel: Historical, Literary, and Ideological Considerations", u: Raaflaub 2007: 141-160.
- Niven, Bill (ur.). 2006. *Germans as Victims*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Niven, Bill. 2006. "Introduction: German Victimhood at the Turn of the Millennium", u: Niven 2006: 1-25.
- Nordstrom, Carolyn. 1997. *A Different Kind of War Story*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nordstrom, Carolyn. 2004. *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century*. Berkeley: University of California Press.
- Parman, Susan (ur.). 1998. *Europe in the Anthropological Imagination*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Pettan, Svanibor. 1996. "Making the Refugee Experience Different: 'Azra' and the Bosnians in Norway", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 245-255.
- Pettan, Svanibor (ur.). 1998. *Music, Politics, and War: Views From Coatia*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Peukert, Detlev J. K. 1989. [1982.] *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London: Penguin.
- Povrzanović, Maja. 1992. "Kultura i strah: o ratnoj svakodnevicu." *Dometi* 25 (3-4): 73-93.
- Povrzanović, Maja. 1995. "Crossing the Borders: Croatian War Ethnographies." *Narodna umjetnost* 32 (1): 91-106.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2000. "The Imposed and the Imagined as Encountered by Croatian War Ethnographers." *Current Anthropology* 41 (2): 151-162.

- Povrzanović Frykman, Maja. 2002. "Violence and the Re-Discovery of Place." *Ethnologia Europaea* 32 (2): 69-88.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2008. "Civilians in the Post-Yugoslav Wars", u: Atkin 2008: 163-215.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2012. "An Anthropology of War and Recovery: Lived War Experiences", u: Kockel, Craith i Frykman 2012: 253-274.
- Prica, Ines. 1995. "Between Destruction and Deconstruction – The Preconditions of the Croatian Ethnography of War." *Collegium Antropologicum* 19 (1): 7-16.
- Prica, Ines. 2005. "Autori, zastupnici, presuditelji: hrvatska etnologija u paralelizmima postsocijalističkog konteksta", *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU* 21: 28-44.
- Prost, Antoine. 1999. "The Algerian War in French collective memory", u: Winter i Sivan 1999: 161-176.
- Raaflaub, Kurt A. (ur.). 2007. *War and Peace in the Ancient World*. London: Wiley.
- Raaflaub, Kurt A. 2007. "Introduction: Searching for Peace in the Ancient World", u: Raaflaub 2007: 1-33.
- Raaflaub, Kurt A., i Nathan Rosenstein (ur.). 1999. *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, the Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*. Washington, D. C.: Center for Hellenic Studies.
- Radić. Antun. 1936. *Sabrana djela, I.: Narod i narodoznanstvo, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (...)*. Zagreb: Seljačka sloga.
- Rajković, Zorica. 1988. *Znamenje smrti*. Rijeka i Zagreb: IC Rijeka i Zavod za istraživanje folklor.
- Reyna, Stephen P., i R. E. Downs (ur.). 1994. *Studying War: Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Gordon and Breach.
- Rich, John, i Graham Shipley (ur.). 1993a. *War and Society in the Greek World*. London i New York: Routledge.
- Rich, John, i Graham Shipley (ur.). 1993b. *War and Society in the Roman World*. London i New York: Routledge.
- Ries, Nancy. 2002. "'Honest bandits' and 'Warped People': Russian Narratives about Money, Corruption, and Moral Decay", u: Greenhouse, Mertz u Warren 2002: 276-315.
- Rigney, Ann. 2012. "Reconciliation and remembering: (how) does it work?", *Memory Studies* 5 (3): 251-258.
- Rihll, Tracey. 1993. "War, slavery, and settlement in early Greece", u: Rich i Shipley 1993: 77-107.

- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1996. "People Cheated by History Live on Both Banks of the Drina River", u: Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996: 275-277.
- Ritig-Beljak, Nives. 1993. "War lunch", u: Čale Feldman, Prica i Senjković 1993: 163-176.
- Seaton, Erin E. 2008. "Common knowledge: reflections on narratives in community", *Qualitative Research* 8(3): 293–305.
- Senjković, Reana. 2001. "Propaganda, mediji, heroji, mitovi i ratnici." *Polemos* 4 (2): 33-79.
- Service, Elman R. 1968. "War and Our Contemporary Ancestors", u: Fried, Harris i Murphy 1968: 160-167.
- Seymour-Smith, Charlotte. 1986. *Macmillan Dictionary of Anthropology*. London: Macmillan.
- Scham, Sandra Arnold, i Adel Yahya. 2003. "Heritage and reconciliation", *Journal of Social Archaeology* 3(3): 399–416.
- Schütze, Fritz. 1992. "Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications", *International Sociology* 7 (2): 187-208 i (3): 347-367.
- Service, Elman. 1968. "War and Our Contemporary Ancestors", u: Fried, Harris i Murphy 1968: 160-167.
- Shipley, Graham. 1993. "Introduction: The Limits of War", u: Rich i Shipley 1993: 1-24.
- Slyomovics, Susan. 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Swift, Louis J. 2007. "Early Christian Views on Violence, War, and Peace", u: Raaflaub 2007: 279-296.
- Švarn, Filip. 2006. *Jedinica* (dokumentarni film, I-III.). Beograd: TV B92.
- Tax, Sol. 1968. "War and the Draft", u: Fried, Harris i Murphy 1968: 195-207.
- Thomas, Elizabeth Mashall. 1959. *The Harmless People*. New York: Alfred A. Knopf.
- Thomas, Elizabeth Mashall. 1994. "Management of Violence Among the Ju/wasi of Nyae Nyae: The Old Way and A New Way" u: Reyna i Downs 1994: 69-84.
- Tishkov, Valery. 2004. *Chechnya: Life in a War-Torn Society*. Berkeley: University of California Press.
- Tritle, Lawrence A. 2007. "'Laughing for Joy': War and Peace Among the Greeks", u: Raaflaub 2007: 172-190.

- Vermeulen, Han F. 1995. "Origins and institutionalization of ethnography and ethnology in Europe and USA, 1771-1845", u Vermeulen i Roldán 1995: 19-38.
- Vermeulen, Han F. i Arturo A. Roldán (ur.). 1995. *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London i New York: Routledge.
- Versnel, H. S. 1970. *Triumphus: An Inquiry Into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*. Leiden: Brill.
- Vitez, Zorica, i Aleksandra Muraj (ur.). 2001. [2000.] *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zagreb: Barbat.
- Waite, Robert G. L. 1952. *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918-1923*. New York: Norton.
- Wilson, Thomas M. 1998. "An Anthropology of the European Union, From Above and Below", u: Parman, 1998: 148-156.
- Winter, Jay, i Emmanuel Sivan (ur.). 1999. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay, i Emmanuel Sivan. 1999. "Setting the framework", u: Winter i Sivan 1999: 6-39.
- Wolff, Larry. 2001. *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Ziolkowski, Adam. 1993b. "Urbs direpta, or how the Romans sacked cities", u: Rich i Shipley 1993., str. 69-91.
- Zulaika, Joseba. 1988. *Basque Violence: Metaphor and Sacrament*. Reno i Las Vegas: University of Nevada Press.
- Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine*. Zagreb: Durieux.

NORTH DALMATIAN OUTLINE OF WAR ETHNOLOGY

(Summary)

The text presents the anthropological, ethnological and ethnographic interests in the war, problematizes them within the borders of North Dalmatia and suggests possible future disciplinary interests. The war ethnography is a type of text which can be useful in the local communities which are still recovering from the effects of the war. Compared with the global practice of dealing with these topics, it can be assumed that the corpus of the war ethnography would have cultural, social and scientific value. The characteristics and significance of the studied area are in favour of such conclusion.

Key words: war ethnography, war anthropology, ethnology and war